

Լ. ԲԱԲԱՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՄԻՍՏԵՄԸ ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ**

Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների
Ակադեմիայի 1948 թ. № 7 «Տեղեկագրից»

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1 9 4 8

9 (47.925)

27178

F-12

Բախարհ, Կ

արանք Երեւանին արարեմ
սկսեց Գրգուրեան քան 252

9(47.925)16

P-12

Լեվոն Ռաբալյան

ՍՏՈՒԳԱՍՏ Է 1961 7

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՍԻՍՏԵՄԸ ՄՈՆԻՏՈՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Մոնիտորական տիրապետությունը Հայաստանում, մեր կարծիքով, պետք է բաժանել երեք շրջանի: Առաջին շրջանն ընդգրկում է արշավանքներն ու վերջնական նվաճումները, մինչև առաջին աշխարհագիրը՝ 1253—54 թ.թ., երկրորդ շրջանը՝ առաջին աշխարհագրից մինչև Ղազան-Պանի ռեֆորմները 1290-ական թվականները և երրորդ շրջանը Ղազան-Պանի տիրապետության ու հետագա տարիները մինչև Լենկ-Թեմուրի արշավանքները: Այս բաժանումը մենք անում ենք, ելակետ ունենալով տնտեսական կյանքում կատարված որոշ փոփոխություններ, որոնք սակայն ներկայիս հասկացողության մեջ, չպետք է ընդունել որպես հեղաշրջիչ մոմենտներ՝ իրենց լայն բովանդակությամբ:

Նվաճողների քաղաքականությունը, նրանց տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում, քաղաքական կյանքի ասպարեզում ընդհանրապես անփոփոխ է մնացել, բացառությամբ նվաճումների ու արշավանքների շրջանից, ուստի մոնիտորական տիրապետության ժամանակամիջոցը երեք շրջանների բաժանելը կատարված է տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած փոփոխությունների հիման վրա:

Արշավանքներն ու ասպատակությունները, որոնք հիմնականում կատարվում էին կողոպուտի ու ավարի նպատակով, ընդհանրապես տևեցին մոտ քառորդ դար: Մոնիտոր նվաճողների համար եկամուտի նախկին այդ աղբյուրները՝ ավարը, կողոպուտը, չէին կարող մի մեծ պետության ֆինանսավորման ու տնտեսական ապահովության մշտական աղբյուրը հանդիսանալ: Հետևապես և մոնոլիտները ստեղծեցին հարկաֆինանսական մի դաժան սխտեմ՝ նվաճված երկրները սխտեմատիկաբար կեղեքելու, նրանց տնտեսական-կենսական հյուսթերը քամելու, և մոնիտորական հսկայական պետության համար նյութական անհրաժեշտ բազա ապահովելու նպատակով: Նրանք վարում էին աննախընթաց ծանր հարկային քաղաքականություն:

«Պետության տնտեսական հիմքը կազմում են հարկերը», ասում է Էնգելսը, խոսելով ընդհանրապես պետության մասին, «պետության գոյությունը տնտեսապես արտահայտված հարկերի մեջ է կայանում»¹

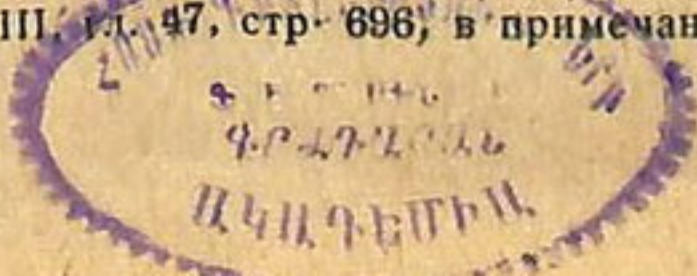
Մարքսն ասում է.

«Նվաճելով երկիրը, նվաճողների համար ամենամերձավոր խնդիրը միշտ էլ եղել է յուրացումը և մարդիկ»²

Մոնիտորական խաների, խանորդիների, նրանց կանանց, հոգևորականությանը, բանակին, Մարքսի խոսքերով՝ «հեքիաթային այդ բոլոր արա-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс—Сочинения, т. 5, стр. 215.

² К. Маркс—«Капитал», т. III, гл. 47, стр. 696, в примечании.

րածներին»¹ պահելու համար անհրաժեշտ էին նյութական միջոցներ և այդ միջոցները նրանք տեսնում էին նվաճված երկրների ու ժողովուրդների տնտեսական շահագործման մեջ, իրենց տնտեսական քաղաքականության մեջ — բաղմաթիվ ու բազմատեսակ հարկերի ու տուրքերի գանձման մեջ:

Մոնղոլները գանձում էին ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի հարկեր: Ուղղակի հարկերն էին հողահարկը, գլխահարկը, գույքային հարկը, անասնահարկը և այլն: Լենինը կապիտալիստական հասարակարգի մասին խոսելիս, ուղղակի հարկերը համարում է հարկերի հնազույն ձևը:²

«Անուղղակի հարկերը, — գրում է Լենինը, — համարվում էին այնպիսի հարկերը, որոնք ուղղակի չեն վերցվում հողից կամ տնտեսությունից, այլ ժողովրդի կողմից վճարվում էին անուղղակի ձևով...»:³

Անուղղակի հարկերը Լենինը համարում է «ամենաանարդարացի հարկերը»:⁴ Մոնղոլական էպոխայի հարկերի տեսակների կոնկրետ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նվաճված ժողովրդից գանձվող անուղղակի հարկերը մի քանի անգամ գերազանցել են ուղղակի հարկերին, և որ իսկապես նրանք իշխողների համար հանդիսացել են կեղեքման ու չարաշահումների աղբյուր, ամենաանտանելի և ամենադաժան միջոցներով:

Հարկերի կլասիֆիկացիան, ըստ հարկադրման սկզբունքի, եղել է համեմատական պրոգրեսիվ և ռեգրեսիվ: 1. Համեմատական է հարկադրումը այն դեպքում, երբ բոլոր եկամուտների վրա սահմանվում է հարկի միասնական չափի գրույք: 2. Պրոգրեսիվ հարկադրման դեպքում եկամուտների աճմանը զուգընթաց աճում է նաև հարկային գանձումների տոկոսը (այս պրոգրեսը կարող է լինել բարդ և պարզ): 3. Ռեգրեսիվ հարկադրման դեպքում հարկերը մեծ տոկոսով ընկնում են նվազ եկամուտների վրա:

Մոնղոլները Հայաստանում, ինչպես և ամենուրեք կիրառել են համեմատական ռեգրեսիվ հարկադրման սկզբունքը: Թերևս այդ պրոցեսները մի փոքր փոխվում է Ղազան-Խանի տիրապետության շրջանում (1295—1304): Կարելի է ենթադրել, թե այս ժամանակ կիրառվել է համեմատական հարկադրման և որոշ չափով պրոգրեսիվ հարկադրման սկզբունքը (վերջինս իր պարզ ձևով): Մինչև Ղազան-Խանի ռեֆորմները, նվաճված երկրներում չկար միասնական հարկադրման չափ, ընդհանրապես բացակայում էր միասնական չափ ու կշռի հասկացողությունը: Պետության տարբեր շրջաններում գոյություն ունեին չափ ու կշռի տարբեր միավորներ, որ լայն ասպարեզ էր բացում մոնղոլական պաշտոնեությունների կամայականությունների ու չարաշահումների համար: Ղազան-Խանի մտցրած մի շարք բարենորոգումները, պետության մեջ միասնական չափի ու կշռի միավորի, հարկադրման միասնական չափի գրույքի հաստատման, հարկահավաքման կայուն ժամկետների և այլնի մասին, երկար չտևեցին: Փաստերը ցույց են տալիս, որ նրա հաջորդները երկու տասնյակ տարի անց, ստիպված են լինում զբաղվելու նույն հարցերով, ինչպես օրինակ, Աբու-Սաիդ-Խանը 1316—1332 թ.թ.: Մոնղոլական իշխանության հարկային ամբողջ քաղաքականությունը հիմնված էր կենտրոնական իշխանու-

¹ К. Маркс и ф. Энгельс—Сочинения. т. 5, стр. 215.

² В. Ленин—Сочинения, т. 5, стр. 294.

³ Նույն տեղում, стр. 295.

⁴ Նույն տեղում, стр. 294.

թյան կողմից կատարվող աշխարհագրերի վրա: Պետք է նկատենք, որ նվաճված երկրներում նրանց տնտեսական քաղաքականությունը հիմնականում արտահայտվել է աշխարհագրերի կատարումով, որի մասին ժամանակակիցները դառնություններ ու կսկիծով են խոսում:

Մեր պատմագրություն մեջ պահպանված տեղեկությունները վերաբերում են միայն 1253—54 թվին կատարված աշխարհագրին: Սակայն Ղազան-խանի ռեֆորմների բնույթն ու էությունը նկատի ունենալով, ենթադրում ենք, որ նրա ժամանակ էլ պետք է որ աշխարհագիր կատարված լիներ, որի մասին հայ պատմագրությունը ուղղակի տեղեկություններ չի պահպանել: Հիմնվելով Մխիթար Այրիվանեցու այն վկայությունների վրա, թե «Արդունն կրկին համարեաց զաշխարհս», կարելի է ենթադրել, որ մասնակի աշխարհագրեր առանձին երկրներում և շրջաններում նույնպես կատարվել են: Ռուսաստանում այն երկու անգամ է կատարվել՝ 1236 և 1257 թվերին: Մեր պատմության մեջ առաջին աշխարհագրի մասին տարբեր վկայություններ կան:² Ըստ Վարդան Արևելցու այն կատարվել է 1253 թվին, իսկ ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի և Կիրակոս Գանձակեցու՝ 1254 թվին: Մեզ թվում է, որ մեր պատմիչների մոտ տարեթվերին վերաբերող այդ տարբերություններն պատճառը հետևյալն է. աշխարհագրի անցկացման պրոցեսը Անդրկովկասում տևել է երկու տարի, 1253 թվին այն կատարվել է Վրաստանում, հետևապես նաև Հայաստանի որոշ գավառներում և Ադրբեջանի հյուսիս-արևելյան շրջաններում: Վարդան Արևելցին գուցե տալիս է այս թվականը: Իսկ Ստեփաննոս Օրբելյանը և Կիրակոս Գանձակեցին տվել են Հայաստանի կենտրոնական և հարավային շրջաններում կատարված աշխարհագրի թվականը:

Նվաճողներն առաջին աշխարհագրից հետո ամենուրեք հարկադրման ու հարկահավաքման բավականին մշակված սխեմա մտցրին: Սակայն հարկադրման օրեկտի սկզբունքը տարբեր երկրներում՝ տարբեր միավորներով էր արտահայտվում: Եթե Ռուսաստանում հարկադրման միավորը հանդիսանում էր ծուխը, ապա Հայաստանում այդ միավորը անհատն էր՝ զլուխը:

* * *

Մոնոպոլիական պետություն սխեմանում գոյություն ունեւ երկու դիվան, ինչպես կենտրոնական՝ իշխանություն մեջ՝ մեծ խանի մոտ, նույնպես և հետագայում ստեղծված անկախ պետություններում, կառավարման դիվան և լեների—ավատների դիվան: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ պատմագրությունը ավելի շատ պահպանել է ոչ այնքան մոնոպոլիական տիրապետության շրջանի հիմնարկների անունները, որքան հիմնարկները ղեկավարողներին—սահիբներին, անունները:

«Արևելքում գործերը որոշում էր ոչ այնքան դիվանը, ծառայող

¹ Մխիթար Այրիվանեցի—«Պատմութիւն հայոց», Մոսկվա, 1860 թ., էջ 68:

² Վարդան Բարձրաբերդի—«Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 195, Ստեփաննոս Օրբելյան—«Պատմութիւն նահանգին Սինական», Թիֆլիս, 1911 թ., էջ 412—413, Կիրակոս Գանձակեցի—«Պատմութիւն հայոց», Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 348—352, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 67 և այլն:

փոքրիկ քարտուղարներին (գրագրերի-քիթարչի) կազմված հլու օրգանը, որքան պետք—սահիրը—պետական քարտուղարը»¹

Սահիրներ—պետական քարտուղարներ նշանակվում էին նաև տեղական տիրող իշխանների մոտ:

«... (Յեվ) հույժ մեծարեցաւ Սադունը Ղ'աննի կողմից, և ի խնամակալություն ստացավ Թելաֆու ու Բելաքանն և բազում յերկրներ, և Սադունը բարվոք վարում էր Վրաստանի գործերը... Յեվ Ավագ աթաբակի մեծ Ս(ահ)իր—գիււանը սրա (Դեմետրի) մօտ էր»²

«Եւ տայ զդուստր նորա զՍոշաքն ի կնութիւն մեծ խօջային Սահիր գիււանին, որ ունէր ի բռին զամենայն աշխարհս տէրութեան Ապաղայ զանին, որ ասի լինել ըստ մեծի գաւթարի գիււանին համարս 150 դումանի, եւ մի դումանն մի բիւր է եւ նա էր գիււանի գլուխ եւ վերակացու ամենայնին»³

Բնական է, որ լեւերի սիստեմով կառավարվող պետության մեջ հողերի վարչատնտեսական հաշվառումը պիտի հանդիսանար այդ պետության համար առաջնակարգ խնդիր: Սա ֆեոդալին հնարավորություն էր տալիս ապահովելու նա տուրալ, դրամական և զինվորական պարտավորությունները:

Հարկերի կանոնավոր ձևով գանձման համար հարկավոր էր կազմակերպել հաշվառում: Մեծ դիվանում կենտրոնացված էին բնակչության, անասունների և հողագործության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ: Մոնղոլական տիրապետության շրջանում պետական պաշտոնեությունը ցանցը բավականին ընդարձակ էր և բազմատեսակ: Այդ պաշտոնությունը հանդիսանում էր նվաճողների ամբողջ վարչատնտեսական քաղաքականության մարմնացումը: Կենտրոնական իշխանությունը ղեկավարվելով իր շահերով, հետևյալ քաղաքականություն էր վարում: Աչքի առաջ ունենալով (տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է Հայաստանին) հայ-պարսկական և հայ-սելջուկ-արաբական թշնամական հարաբերությունները և կրոնական տարբեր դավանանքները, պետական գրեթե բոլոր պաշտոնյաները գործում էին պարսիկների և սելջուկ-արաբների (որոնց մեր մատենագիրները ընդհանուր անունով անվանում են տաճիկներ) միջոցով և նրանց աջակցությամբ:

«Նմանապէս եւ այս Բուղա եկեալ ի զօրսն Թաթար, մտանէր ի տունսն աւագանւոյն, եւ զոր ինչ ախորժ Թուէր իւրն՝ առնոյր անխնայ, և ոչ ոք իշխէր ասել ինչ նմա. զի ժողովեալ էր իւր արս սրիկայս ի Պարսից և ի Տաճկաց, որք անխնայ գործէին զգործ խակութեան, և թշնամիք էին առաւել քրիստոնէից...»⁴

«Քանզի Պարսիկ Տաճկահաւատք սպասաւորօք շրջէին»⁵

¹ Դիվանի գլուխ կանգնած պետը սամանիդների մոտ կոչվում էր սահիր—տեք—պետ—աթաբեկ. Гордлевский—«Государство сельджукидов Малой Азии», Москва-Ленинград, 1941 г., стр. 139—140.

² Լ. Մելիքսեթ-Բեկ—«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հատոր Բ., Երևան, 1936, էջ 60, տես և Օրբելիան, էջ 426, Ղեվոնդ Ալիշան—«Շիրակ», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881 թ., էջ 62—63, «Այրարատ», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1890, էջ 274, Ֆրիդ—«Բանաստեղծություններ», Երևան, 1941 թ., էջ 219 և այլն:

³ Սեփանու Օրբելիան, էջ 418—419:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 297:

⁵ Նույն տեղում, էջ 349:

«Արք Պարսիկք էին՝ ծարաւի արեան քրիստոնէից, նոքա առաւել
կեղեքէին զկեանս մեր ամենայն տառապանօք»¹

Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է, որ երբ Բուղան կասկածում է
Ավագ Զաքարյանի վրա (ապստամբությանը մասնակից լինելու մեջ), զոր-
քով գալիս է Ավագի մոտ և նրա հարցին՝ «Զի՞նչ է այդ բազմութիւն զօ-
րաց. մի՞թէ ապստամբ իցես ի դանէն, և եկիր սպանանել զմեզ», Ավագը
պատասխանում է. «Եւ դու ընդէ՞ր ժողովեցեր զբազմութիւն արանց չա-
րագործաց Պարսից, եւ եկիր նենգիւ ըմբռնել զմեզ»² և այլն:

Ղազանի Սան դառնալու ժամանակ, ըստ Ռաշիդ-Ադ-Դինի վկայու-
թյունների, երկրի քայքայման պատճառը եղել են ոչ այնքան հարկերը,
որքան նրանց գանձման ձևերը և ամեն տեսակի երաշխիքի բացակայու-
թյունը, որ բնակչության կողմից վճարված գումարները նույն այդ վճա-
րողներից երկրորդ, երրորդ անգամ չեն գանձվի: Հաճախ գանձված հար-
կերը պահվում էին տեղերում և պետական գանձարան չէին ուղարկվում,
որի հետևանքով կենտրոնական իշխանությունը տվյալ շրջանը գրանցում
էր դեռևս հարկեր չգանձած շրջանների շարքը: Գանձարանը մոծվելիք
դրամների համար տրվում էր հատկացադիր (ассигновка) համապատասխան
գումարներ՝ ստանալու պայմանով: Իրականում չկատարված, այդ հատկա-
ցումների վճարման պատրվակի տակ բնակչությունից նորից գանձվում էր
դրամ: Նվաճված երկրների հողագործ բնակչության դրությունը չափազանց
ծանր էր: Ռաշիդ-Ադ-Դինը այս մասին հետևյալն է պատմում.

«Մի մարդ «բերատ» ստացավ (հրաման--իրավունք գյուղից հա-
սույթ գանձելու) և զինված խմբի ուղեկցությամբ գյուղ գալով, այն
դատարկ գտավ, միայն մի հրապարակում կային մարդիկ: Բերատ ու-
նեցողը մոտենալով՝ հետևյալ պատկերը տեսավ. աթոռի վրա նստել
էր մի մարդ, որն այդ նույն գյուղի համար հույնալիսի բերատ էր
ստացել, ինչպիսին ինքն էր ստացել: Նստած մարդու շուրջը կանգ-
նած էին զինված մոնղոլները, իսկ նրանց առաջ կախված էին երեք
գյուղացիք՝ ոտքերից, գլուխները դեպի ցած, որոնց անողորմաբար
փայտերով ծեծում էին, որպեսզի նրանք խոստովանեն, թե ուր է գը-
նացել գյուղի բնակչությունը, որոնցից պետք է հարկեր գանձվէին»:

Այսպիսով՝ փաստերը ցույց են տալիս, որ կիրառվող հարկահա-
վաքման այդ ձևերը իրոք հանդիսացել են նվաճված երկրների տըն-
տեսական քայքայման ու անկման գլխավոր, թերևս առաջին պատ-
ճառը: Մաղաքիա Արեղան՝ նկարագրելով Արդուսի կատարած աշխար-
հագիրը, գրում է.

«... Եւ այսպէս այլ աւերեցին զաշխարհն արեւելից, զի ի մի փոքր
գեղն Ծ (50) մարդ համարէին, կամ Լ (30) ի Ժե (15) տարեկանէն ի
վերն գամէնն համարէին մինչև Կ (60) տարեկանն, եւ յամէն գլխոյ
որ համարէին Կ (60) սպիտակ առնուին. եւ թէ ոք փախչէր կամ
թաքչէր, յորժամ ըմբռնէին՝ կապէին անողորմ ձեռս ի յետս, եւ դա-
լար գաւազանօք ծեծէին մինչ զի մարմինն ամենայն տրորէր եւ յա-
րենէն շաղախէր, եւ ապա անողորմաբար զկատաղի շներն իւրեանց,

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 234:

² Նույն տեղում, էջ 298:

³ Заходер—«История Восточного средневековья», Москва, 1944 г., стр. 114.

զոր սովորեցուցեալ էին ուտել միս մարդոյ ի ներս թողնին և ուտել տային զտառապեալ եւ զչունեւոր քրիստոնեայսն...»¹:

Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը շարունակողներէից մեկը գրում է.

«Սա (Խարբանդան)² եղեալ խարած առնուլ ի քրիստոնէից, և ոմանց ի մորթն կարեցին վասն աղքատութեան...»³ Եւ այլն:

Համալլահ Ղազվինին վկայում է, որ մոնղոլա-խրանական բոլոր շրջաններից ստացվող հարկային ամբողջ եկամուտների գումարը (բացի Խորասանից, որը Ֆինանսական տեսակետից առանձնացված էր Պարսկաստանից), մինչև Ղազան-Խանը կազմում էր 1700 թուման⁴ (12,750,000 ռուբլի): Ղազան-Խանի ռեֆորմներից հետո այդ գումարը հասավ 2100 թումանի (15,750,000 ռուբլի):⁵

Ղազվինին միևնույն ժամանակ նշում է, որ իր ժամանակ չէին կարողանում այդ գումարի կեսը հավաքել, քանի որ ժողովուրդը չէր կարողանում հավաքել իր բերքը և զրա պատճառը՝ ներքին անկարգություններն էին և զինվորական ջոկատների հաճախակի ասպատակությունները: Ղազվինու մոտ պահպանվել է Մեծ Հայաստանից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարը, որը կազմում էր 39 թուման (195,000 ռ.):⁶ Ղազվինին ասում է, որովհետև Հայաստանի հյուսիսային շրջանները մտնում էին Վրաստանի վարչական միավորման մեջ, ապա այդ շրջաններից գանձվող հարկերը մտնում էին Վրաստանից գանձվող հարկերի ընդհանուր գումարի մեջ: Սա է պատմագրության մեջ պահպանված այն ուղղակի տվյալը, որը ցույց է տալիս Հայաստանում մոնղոլների կողմից գանձվող հարկերի հավաքական թիվը:

Նորավանքի 1275 թվի վիմական արձանագրության մեջ պահպանված է հետևյալ վկայությունը.

«...Հալէձորոյ հարկն սահմանեցաք ի տարում վացսուն սպիտակ տայ, այլ աղատ է յամէն հարկաց. այլ ոչ ամիրայ (ոչ պարոն),⁷ ոչ ձեռնաւորի ոչ ինչ հաշիւ չկայ հետ Հալէձորոյ ոչ շոր տայ ոչ այլ ոչ ում...»⁸

Այստեղից թերևս կարելի լինի ենթադրել, որ կապալով տրված հար-

¹ Մաղափա Արեղա—«Պատմութիւն վասն աղգին նեաողաց», Կ. Պետերբուրգ, 1870 թ. էջ 22:

² Ծանոթությունը մերն է.—Լ. Բ.:

³ Սամվել Անեցի—«Հաւաքմունք ի զրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893 թ., էջ 165:

⁴ Թումանը Ղազվինու ժամանակ արժէր 5000 ռուբլի արծաթով, իսկ դինարը՝ 50 կոպեկ:

⁵ Бартольд—«Персидская надпись на стене Анийской Мечети Мануче» С. Петербург, 1911 г., стр. 20.

⁶ Бартольд—«Персидская надпись...» стр. 24, Петрушевский И. П.—«Хамдуллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья», см. Известия Акад. Наук СССР, Отделение общественных наук, 1987 г., № 4, стр. 893.

⁷ Կ. Ղաֆադարյանի մոտ եղած լուսանկարում քարը ընկած է նա հավանական է համարում, որ Շահխաթունյանցի ժամանակ գրված է եղել (ոչ պարոն), որից հետո քարը կտրող է ընկած լինել:

⁸ Կ. Ղաֆադարյան—«Արձանագրությունների ժողովածու», անտիպ, ստուգված է ըստ լուսանկարի:

կերը կապալառուների կողմից հարկատու շրջաններից հավաքվում էին ամբողջացրած գումարով: Գանձվող բոլոր տեսակի հարկերի ընդհանուր գումար էր սահմանվում ու գանձվում:

* * *

Մոնղոլական էպոխայում վարչական և հարկահան պաշտոններով իրենց հանձնարարությունները անվանվում էին «շահնա», «մուխթասիր» (մուսայիր), «ամիրա», «ձեռնավոր» և այլն, որոնց մասին պատմագրությունը ուղղակի ցուցումներ չի պահպանել: Հիմնվելով եղած վկայությունների վրա ակադեմ. Մանանդյանը, Գ. Հովսեփյանը և ուրիշները շատ ճիշտ եզրակացություն են հանդել, որ սրանք քաղաքներում, շրջաններում և գյուղերում վարչական պաշտոններով իրենց հանձնարարությունները անվանում էին օժտված հարկահավաքման իրավունքով: Սրանք բնակչությունից իրենց օգտին նույնպես հավաքում էին լրացուցիչ տուրքեր:

Մոնղոլական ազնվականության օրենքը աճող պահանջները և քայքայված գյուղից մեծ եկամուտներ ստանալու անհնարինությունը նրանց ստիպում են իրենց ֆինանսների կարգավորման հենարան դարձնել վաշխառությունը: Կենտրոնական իշխանությունը սխառմ է դարձնում հարկերը կապալով տալը և այդ սխառմը լայն կիրառում է գտնում մոնղոլական էպոխայում: Հարկերը կապալով էին տալիս, ինչպես կենտրոնական իշխանությունը կամ իշխանությունը, նույնպես և տեղական իշխողները: Պետական գանձարան մտնող հարկերի գանձումը կապալով տրվում էր առևտրականներին, առևտրական ընկերություններին: Կապալառուն պարտավոր էր պետական գանձարանին սկզբից վճարել կապալով վերցրած որևէ երկրից կամ շրջանից գանձվող հարկի ընդհանուր գումարը: Այս հանգամանքը պարզ է, որ կապալառուն պիտի ստիպեր գործել այնպես, որպեսզի ինքը չսուժի: Հարկահավաքման ժամանակ կապալառուները շրջում էին մոնղոլական զինված ուժերի ուղեկցությամբ:

Իրենց «աշխատանքի» ընթացքում նրանք կրկնակի, եռակի շահագրգռվածություն էին ցուցաբերում: Այդ իսկ պատճառով հարկերը հավաքում էին ամենադաժան միջոցներով: Նրանց բցլորովին չէր հետաքրքրում այն հանգամանքը, թե այդ հարկատուն մյուս տարի ի վիճակի կլինի՞ վճարելու պահանջվող հարկերը կամ առհասարակ վճարունակ կլինի, երբ ինքը հարկի անվան տակ վերցնում էր, ավելի ճիշտ հափշտակում էր այն ամենը, ինչ կարող էր: Պատահական չէ, որ նվաճված երկրներում հարկահավաքումը կատարվում էր «բնակչության նկատմամբ արտահայտվող դաժանություններով, ծաղր ու ծանակով: Համալրան Ղազվինին նշում է, որ հարկերի գանձման կապալային այդ սխառմը օգուտ էր պետությունը և գանձարանին, որովհետև ամբողջ հարկերը նվաճված երկրներից մեծ մասամբ գանձվում էին այդ ճանապարհով՝ միանգամից և պետական գանձարանը ստանում էր որոշ ամբողջական գումար: Կապալային սխառմը նոր չարաշահումների ասպարեզ հանդիսացավ նվաճողների համար:

Հետևում թաղավորի կնքած դաշնագրի մեջ շեշտվում է.

«Եւ հայք ազատ լինիցին յամենայն կապալաց եւ յայլոց ծանրութեանց»:¹

Պատմագրության մեջ և վիճական՝ արձանագրություններում պահպանված բազմաթիվ վկայություններ ցույց են տալիս, որ այդ կապալառուները հաճախ հարկից ազատում էին առանձին հարկատուների, նրանց տալով արտոնություններ: Սա հենց ապացույց է, որ նրանց հավելումն այնքան շատ էր, որ նրանք երբեմն դիմում էին այդպիսի քայլերի:

Ընդհանրապես մոնղոլական պաշտոնեություն, մասնավորապես՝ հարկահավաքների կատարած կամայականությունների ու դատաւթյունների հետևանքով նվաճված երկրները, այդ շարքում նաև Հայաստանը, ամայանում էին, բերրի հողերը անմշակ, անապատ էին դառնում: Այդ երկրների հողագործ, նստակյաց ժողովուրդը զանազան պատճառներով պակասել էր. ժողովրդի մեծ մասը դիմել էր փախուստի, մնացածները ոչնչով շահագործված չէին հողերը մշակելու: Գնում էին քաղաք՝ սևագործ աշխատանքի կամ մտնում բանակ՝ ծառայություն. ոմանք էլ մտնում էին եկեղեցու հովանավորություն տակ, այն համարելով ավելի ապահով: Իբն-Բիբին հետևյալ վկայությունն է պահպանել:

«Պետությունը տեսնելով Ախլաթի շրջանի ամայացումը հաշվառում անցկացրեց անհայտ կորածների և սպանվածների»:²

Ժողովրդից վերցնում էին անխտիր ամեն ինչ. չքավորներից, որոնք չէին կարողանում վճարել պահանջված հարկը վերցնում էին երեխաներին, կանանց կամ իրենց գյուղացուն և հաճախ այդպիսիներին վաճառում ստրկություն.

«Եւ որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն՝ զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն...»:³

Ֆրիկին վերագրվող երրորդ բանաստեղծության մեջ կարդում ենք.

«Դըրի զիմ որդին գըրաւ,
Ուստի ճուղապ գընալուն,
Միթէ թագաւորն երկնից
Նայ բերէ զիմ որդին ի տուն»:⁴

Մի ուրիշ տեղ նա գրում է.

«Հանց կրակ դընէ ծընողացն որ
Յաւիտեան երթա մնայ,
Զհայրն ու մայրն կու տանի
Կաթնակեր տղայն տուն մնայ,
Հանց որբէր ետ կու թողա
Որ սար ու ձոր ամէն կուլա,
Ի հիմնէ տուն կու քակէ որ
Այլ իսկի շէն չի մընայ...»:⁵

«Զկին եւ ըղտղայքն առնու գերի
Եւ հանց տանի, որ այլ չթափի»:⁶

¹ Гордлевский — «Государство Сельджукидов Малой Азии», стр. 94.

² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 349.

³ Ֆրիկ, էջ 40, ծանոթության մեջ: Ենթադրում ենք, որ 229 էջում նույնպես այս տիպի պարաֆրեզի մասին է խոսում:

⁴ Ֆրիկ, էջ 45—46.

⁵ Նույն տեղում, էջ 236.

Ռուսական ժողովրդական երգերում կարդում ենք.

«... У кого денег нет, у того
дитя возьмет,
У кого дитяти нет, у того
жену возьмет,
У кого жены нет, у того
головой возьмет».¹

Հարկադրման և, որ գլխավորն է, հարկապահանջման ձևերի ստեղծած հետևանքների մասին մեզ պարզ պատկերացում տալիս են մատենագիրները. ահա նրանց վկայութիւններէն մեկը խաչենցիների մասին.

«...Նեղեալ տեարք նորա յաւերմանէ գաւառին իւրեանց և ի դառն և վերջին աղքատութենէ: Որք եկեալ բնակեցան առ մեօք. և սակս չարաչար կարեաց իւրեանց, որ էին սլարտական այլազգեաց եւ կամէին դերի վարել, և տազնապէին ի դառն և յանհնարին աղքատութեանց...».²

Մատենագրութեան մեջ այնքան շատ են մոնղոլական էպոխան արտացոլող վկայութիւնները և փաստերը, որ այդ բոլորի մեջբերումը հնարավոր չէ, ուստի բավարարվենք այսքանով: Ասենք միայն, որ տնտեսական քայքայումն և աշխատավորութեան համար ստեղծված ծանր վիճակը ժողովրդին ստիպում են թողնել հայրենի հողը, հեռանալ հեռավոր երկրներ».³

* *

Արևելյան մատենագիրները, այդ թվում նաև հայկական, վկայում են, որ մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում իմունիտետային ինստիտուտը լայն բնույթ է կրել:

Մոնղոլական օրենսգրքում՝ «Յասախ»-ում հիշվում է թարխանային⁴ իմունիտետային ինստիտուտը: Նրանց հիմնական օրենսգրքը հանդիսանում է «Յասան», այսինքն զանազան ժամանակներում գրի առնված Չինգիզ-Սանի բանավոր հրամանները—Մարքսի բնորոշումով՝ «ընդհանուր քաղաքացիական և կրոնական օրենք»:⁵

«Ֆեոդալական իրավունքի այդ ձևը,—գրում է Մարքսը,—առաջ է դալիս բոլոր կիսաքաղաքակիրթ ժողովուրդների մոտ՝ կյանքի ռազմատենչ ձևի հետևանքով»:⁶

Եթե սկզբնական շրջանում թարխանական իմունիտետով օգտվում էին միայն խոշոր ֆեոդալները, ապա ուշ շրջանում այդ իրավունքով օգտվում էին միջին ազնվականութիւնը, նույնիսկ հասարակ ծագում ունեցողները:

¹ Материалы к изучению истории СССР, стр. 67.

² Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 488:

³ Բնակչութիւնը արտագաղթել է հատկապես Արարատյան դաշտից, Շիրակից, Բազմանդից, Վանանդից և այլն: Ամենացայտուն օրինակը Անի քաղաքը՝ տրտապաղթն է:

⁴ Թարխան՝ հարկից ազատ հոնական ազնվական մի տիտղոս, որից՝ թարխանութիւն հարկից ազատութիւն: Արաբական Tarxan—փառավոր, և անվանի ռեխի անուն է... Այսպես են կոչվում այն անձերը, որոնք կատարելապես արտոնյալ են... Մոնղոլական darxan—հարկից ազատ անձ, վրացերենում թարխանի—ազատ, թարխանբա—ազատութիւն: Աճառյան, Արմատական բառարան. հ. 2, էջ 1152—1153:

⁵ Архив Маркса—Энгельса, т. 5, стр. 220.

⁶ Там же, т. 5, стр. 220.

Անհավանական ենք համարում պրոֆեսոր Յակոբովսկու այն կարծիքը,¹ թե Ոսկե Հորդայում իմունիտետ կարող էին ստանալ նրանք, ովքեր ազատ էին հարկերից, որովհետև այդ իրավունքի էությունը հենց հարկատվությունից ազատվելն էր: Գոյություն ունեւ թարխանության երկու տատիճան. 1. Մեծ թարխաններ, որոնք ազատ էին անձնական կախումից ու հարկերից և 2. Թարխաններ, որոնք անձնական կախման մեջ էին, բայց ազատված հարկատվությունից:

Այս ճանապարհով առաջ էր գալիս մի նոր արտոնյալ դաս՝ բարձր ազնվականությանը հավասար իրավունքներով: Թարխանական իրավունքը շնորհվում էր բոլոր նրանց, ովքեր խոշոր ծառայություններ էին մատուցել մոնղոլներին, նաև այն հպատակներին, որոնք խանին մատուցում էին թանկարժեք նվերներ: Այդ իմունիտետը սկզբնական շրջանում տրվում էր խաների, իսկ ավելի ուշ արքայազուհիների և խանական կանանց կողմից: Բջնի 1358 թվի արձանագրության մեջ կարդում ենք.

«Աստուծածնայ ծառայ... ազատ և թարխան արարի ի հարկէ եւ ի ծառայութենէ»:²

Ռաշիդ-Ադ-Դինը ասում է, որ Չինգիզ, Օգատա և Կույուկ խաների ժամանակ մոնղոլական արքայազուհիները և խանական կանայք հողատերերին, պաշտոնեությունը և առևտրականներին բաշխում էին հատուկ շնորհագրեր—յաուլիկներ՝ (թաթարական հրովարտակ) և փայլզաներ (թղաչափ տախտակ—ոսկուց, արծաթից, չուգունից, փայտից վրան աստծու և խանի անունը գրված),³ որոնք նրանց իրավունք էին տալիս բնակչությունից ստանալու դանադան ծառայություններ և պարհակներ: Այդ շնորհագրերով արտոնվածները իրենց ամբողջ էությունով, ամբողջ ծանրությամբ ընկնում էին գյուղացիության և արհեստավորության վրա: Փայլզաները տրվում էին կատարված ծառայության կամ նվիրաբերած պարգևի չափի համապատասխան:

Սմբատ Օրբելյանը թանկագին գոհարը տանում է Մանգու-Սանին որպես նվեր, և խանը նրան ոսկյա փայլզա է տալիս.

«... եւ հրամայեաց տալ Սմբատայ զոր ինչ և խնդրեսցէ: եւ ետուն նմա փայլզայ ոսկի որ էր տախտակ ունելով դանուն Աստուծոյ և զարքայի գրեալ յինքեան. և այս էր մեծագոյն պատիւ նոցա...»:⁴ Մաղաքիան, խոսելով Սմբատ սպարապետի մասին, գրում է.

«... Տուեալ մեծ ի առլախ եւ փայլզայս ոսկիս...»⁵

Ռաշիդ-Ադ-Դինը վկայում է.

«Վերջապես Սամուշ աթաբեկը ներկայացավ, հայտնելով հպատակություն, նրան տվեցին փայտյա փայլզա և կարմիր տամբա»:⁶ Հարկ ենք համարում համառոտակի խոսելու նաև մի շարք տերմին-

¹ Греков и Якубовский—«Золотая Орда», Ленинград, 1937 г., стр. 82.

² Շահխաթունեանց—«Ստորագրութիւն կաթուղիկէ էջմիածնի և հինգ դաւառացի Արարատայ», հ. 2, էջմիածին, 1852 թ., էջ 183—184:

³ Թաթարական մի փայլզայի նկար, տես Ղ. Ալիշան—«Սխական», էջ 93:

⁴ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 410—411:

⁵ Մաղափա Արեղա, էջ 16:

⁶ Тизенгаузен В. Г.—«Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. II (извлечения из персидских сочинений), 1941 г., Москва-Ленинград, стр. 32.

ների բովանդակության մասին, որոնք Հայաստանի տնտեսական կյանքում նախաժողովրդական և մոնղոլական շրջանում գոյություն են ունեցել: Այդ արտոնություններ պարունակող տերմիններից շատերը ժառանգություն են մնացել հայ ժողովրդին արաբական և սելջուկյան նվաճողներից և իրենց նշանակությունը չեն կորցրել Հայաստանի տնտեսական կյանքում երկար դարեր: Առաջին և գլխավոր աղբյուրը մեզ համար այդ տեսակետից հանդիսանում է Ստեփաննոս Օրբելյանի Պատմությունը, որի տված տեղեկությունները վերաբերում են մոնղոլների կողմից Հայաստանի նվաճման նախորդող տասնամյակին և ավելի վաղ շրջանին:

Օրբելյանի մոտ հանդիպում են արտոնությունները նշանավորող տերմիններ:

«Եւ երթեալ՝ յանդիման լինի մեծի արքային Պարսից Մահմուտ Սուլտանին, ծանօթանայ նմա և առնու ի նմանէ փարման՝ և մանշուր՝ վասն տեղւոյն այնմ: Համարձակ բնակէ ի նմա»:

Փարման իրավունք ունեին տալու ոչ միայն սուլթանը, շահը կամ խանը, այլ և աթաբեկները:

Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ կարդում ենք.

«...Եւ հաստատեալ զնա (Ստեփաննոս եպիսկոպոսը) տուն աթոռոյ եպիսկոպոսութեան՝ առնու փարման և սիգէլ ի մեծ Աթաբէկէն՝ վասն վիճակիս այսր զի ի նմա ժառանգեացեն ժառանգորդք սուրբ եկեղեցւոյն»:

Այս մի քանի տերմինների բացատրությունը տալիս ենք ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի.

«...Եւ պատուէին զնա (Ստեփաննոսին) տուղբայիւ գրոյ՝ և փարմանաւ և մանշուրաւ զոր մեք սիգէլ՝ կոչեմք...»:

Այս փաստը վկայում է, որ բոլոր նվաճող ժողովուրդները այս ճանապարհով կարողանում էին իրենց համար համախոհներ շահել նվաճված ժողովուրդների իշխող դասակարգի և հոգևորականության շարքերում, վերջիններիս դարձնելով գործիք՝ ապահովելու համար իրենց տիրապետությունը նվաճված երկրներում:

Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրների ուսումնասիրությունը բերում է

¹ Հովհաննավանքի եպիսկոպոս Հովհաննեսը—Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 347:

² Փարման—Ֆիրման—հրաման, հրամանագիր, արքայական հրովարտակ: Նորագյուտ բառ, պարսկական farman—հրաման: Ահառյան, «Արմատական բառարան», հատ. 2-րդ, էջ 1182:

³ Մանշուր—հրովարտակ, արաբական manšūr—հրովարտակ, Ահառյան, նույն տեղում հատ. 5, էջ 823:

⁴ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 348:

⁵ Ելտկուղից—Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 351:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Թուրքական արքունի նշանագիր, ղինանշան—թուրքական tugra, գավառական tura—թաթարական tugri—Սուլթանի փակագիր ստորագրությունը: Ահառյան, «Արմատական բառարան», հատ. 7-րդ, էջ 972: «Սուլթանական փաստաթղթերը, նվիրատվությունների հրովարտականները, ակտերը, պայմանագրերը վավերացվում էր կնիքով тыгрой, կնիքի դրամը, կնքելը վերջին գլխավոր էապսին էր դիվանում, փաստաթղթի ձևակերպման համար» Гордлевский (վերը նշված աշխատության մեջ), стр. 139:

⁸ Սիգէլ—հրաման, կնիք, լատիներեն—sigillum—կնիք, հունարեն sigillon—կայսերական հրամանագիր, Ահառյան, հատ. 7-րդ, էջ 220:

⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 342:

այն համոզման, որ մոնիթորինգային էպոխայում Հայաստանում գանձվում էին բազմաթիվ հարկեր, որոնցից հաջողվեց պարզել միայն հետևյալները. հողային հարկ, գլխահարկ, անասնահարկ, գույքային հարկ, քաղաքային հարկ, մաքս, պաշարեղենի հարկ, արտատեղիների հարկ, բանակի պահպանման հարկ, զինվորական հարկ, կոռու բեգար և այլն: Մի խոսքով այն ամենը, ինչ հնարավոր էր, հաճախ նույնիսկ անհնար էր հարկման՝ հարկադրում էին, որը և կազմում էր հարկի կամ տուրքի առանձին տեսակ:

A II
33010

24178

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033010

(204)

A $\frac{\text{II}}{33010}$